

लोकतत्त्वका दृष्टिले 'कर्णालीका लोककथा'को पर्यावलोकन

सुलोचना खनाल

उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

सार

यस लेखमा प्रथमतः लेखकको छोटो चिनारी दिई लोकसाहित्य अन्तर्गतको लोककथालाई स्पष्ट पार्ने काम गरिएको छ । त्यसपछि चर्चित लोकतत्त्वका आधारमा लोककथा विश्लेषणको ढाँचालाई सङ्केत गर्दै प्रस्तुत कर्णालीका लोककथाभित्रका लोककथाहरूलाई क्रमशः सङ्क्षेपमा विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषण गर्ने क्रममा लोककथाको मुख्य विषय र त्यहाँ प्रयोग भएको लोकतत्त्वलाई देखाइएको छ । कथाको अलग अलग विश्लेषणपछि कृतिको समग्र विश्लेषण गर्दै कृतिका परिसीमाहरूलाई पनि सङ्केत गरी अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । निष्कर्ष अनुसार यस सङ्ग्रहका लोककथामा मुख्यतः धर्मप्रतिको विश्वास, अतिकल्पना, आत्मशीलता, जादु र विभिन्न लोकविश्वासहरू नै लोकतत्त्वका रूपमा रहेका छन् र तिनले तद्देशीय भौतिक, सांस्कृतिक अनि जनसामान्यको मानसिकतालाई समेत सङ्केत गरेका छन् । यस शोधको सामग्रीको स्रोत पुस्तकालय हो भने विश्लेषण विधि मूलतः निगमनात्मक र अंशतः आगमनात्मक रहेको छ ।

मुख्य शब्द- लोकसाहित्य, लोककथा, अतिकल्पना, जादु, धर्म, आत्मशीलता, लोकविश्वास ।

पृष्ठभूमि / विषय परिचय

यस शीर्षक अन्तर्गत विवेच्य (कर्णालीका लोककथा) कृतिका अन्वेषक वा कृतिकारको छोटो चिनारी दिई लोकसाहित्य र लोककथाको सङ्क्षिप्त परिचय फरक फरक उपशीर्षकमा क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

कृतिकार र कृतिको छोटो चिनारी

२०१० सालमा स्याङ्जा जिल्लाको बिर्घा अर्चले-५मा जन्मेर नवल परासी जिल्लाको सुनवल नगर पालिका-६ मा स्थायी बसोबास गर्दै आएका हुमकान्त पाण्डे पेसाले प्राध्यापक हुन् । २०३७ सालदेखि पृथ्वीनारायण क्याम्पसको नेपाली विभागमा प्राध्यापन गर्दै आएका पाण्डेले आफ्नो पहिलो प्रकाशित रचना देशभक्तिको विषयमा आधारित “मेरो नेपाल” नामक निबन्ध भएको जनाउँछन् । उनका अनुसार यो उनी प्रमाण पत्र तह अध्ययन गर्दा २०२९ सालमा काठमाडौँबाट निस्कने प्रकम्पन पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो । त्यसपछि लामो समयसम्म पाण्डे कविता, निबन्ध र समालोचना लेखनमा बढी सक्रिय रहे पनि पछिल्ला वर्षहरूमा विशेषतः दुर्गम भेकको लोकसाहित्यको अन्वेषण र सङ्कलनमा बढी सक्रिय देखिन्छन् । पाण्डेको पहिलो फुटकर कविता “बिहान” हो । यो भैरहवाबाट निस्कने भेटघाट पत्रिकामा २०३० सालमा प्रकाशित भएको

थियो । यसपछि उनका निबन्ध, कविता, कथा र समालोचनाहरू विभिन्न पत्र पत्रिकामा बेलाबेलामा प्रकाशित हुँदै आएका छन् । तिनले सङ्ग्रहको रूप भन्ने पाउन सकेका छैनन् । सङ्ख्याभन्दा गुणलाई र विज्ञापनभन्दा अर्थपूर्ण कर्मलाई महत्त्व दिइनु पर्छ भन्ने पाण्डेले फुटकर प्रकृतिका पद्य र गद्य लयका डेढ दर्जनभन्दा बढी कविता, डेढ दर्जन जति निबन्ध, दुई दर्जन जति समालोचना र दुईवटा कथाहरू पोखरा, स्याङ्जा, काठमाडौँबाट प्रकाशित भएका *पृथ्वी वाङ्मय*, *प्राज्ञमञ्च*, *उन्नयन*, *रजस्थल*, *अवधारणा*, *विचार प्रवाह*, *प्राज्ञ प्रभात* जस्ता साहित्यिक पत्रिकाहरूमा प्रकाशित गरेका छन् । अप्रकाशित सिर्जना र अन्वेषणका सामग्रीहरू पनि उनीसँग धेरै नै भएको बुझिन्छ । फुटकर लेखनका रूपमा प्रकाशित सामग्रीहरू पनि विचार र कला मूल्यका दृष्टिले उल्लेखनीय नै देखिन्छन् । तीमध्ये पनि उनका निबन्ध बढी अर्थपूर्ण पाइन्छन् । प्राध्यापन जीवनका सुरुका वर्षहरूमा बहिर्मुखी स्वभावका पनि देखिने पाण्डे पछिल्ला वर्षहरूमा बढी अन्तर्मुखी बन्दै गएको कुरा उनका सहकर्मीहरू बताउँदछन् । सायद उनको सिर्जना, अन्वेषण र चिन्तनशील कर्म अनि जीवनको वय प्रौढताले पनि त्यस्तो बनाएको हुन सक्छ । यस्ता पाण्डेका पछिल्ला प्रकाशित सामग्रीहरू बढी नेपाली लोकसाहित्यका विभिन्न विधासँग सम्बन्धित देखिएका छन् । हालसम्म उनका प्रकाशित पुस्तककारका कृतिहरू १. आँसुका अक्षरहरू (२०४७) २. हुम्लाको लोकसाहित्य (२०५८) ३. कर्णालीका लोककथा (२०७०) ४. लोकवाङ्मयका कोसेली (२०७०) ५. मागल (२०७०) ६. लोकसुसेली (२०७५)

माथिको विवरणमा आएका पहिलोबाहेक अरु सबै कृति नेपाली समाजको लोकसाहित्यसँग सम्बन्धित छन् । तिनले पाण्डेलाई पछिल्लो दशकमा नेपाली लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूको खोज अन्वेषणमा निरन्तर लागि परेको देखाएका छन् । प्रस्तुत लेख लोकतत्त्व उपयोगका दृष्टिले उनको तेस्रो कृति *कर्णालीका लोककथा* (२०७०) को सङ्क्षिप्त पर्यावलोकनमा केन्द्रित छ । डिमाइ साइजका जम्मा ६२ (भूमिका, प्रकाशकीय, विषय सूची आदि बाहेक) पृष्ठको यस कृतिलाई पोखराको सिर्जनशील लोकतान्त्रिक प्रतिष्ठानले २०७० साल कार्तिकमा प्रकाशन गरेको हो । यसमा जम्मा २४ वटा लोककथा अन्वेषण गरी सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलन प्रस्तुत गर्नुपूर्व लोककथा र कर्णालीलाई मोटामोटी रूपमा चिनाइएको छ । कर्णालीलाई चिनाउने क्रममा सिँजाका केही विशिष्ट लोकप्रचलनहरूलाई पनि एक एक अनुच्छेदमा सङ्केत गरिएको छ । त्यसपछि समग्रमा यस सङ्ग्रहमा आएका लोककथाका विषयका बारेमा छोटोमोटो सङ्केत गरेर लोककथाहरू प्रस्तुत गरिएको छ । लोककथासँगै त्यससँगै सान्दर्भिक दृश्यचित्रहरू पनि धेरैजसो कथामा राखिएको छ ।

लोकसाहित्य र लोककथा

लोकजीवनको साहित्य नै लोकसाहित्य हो तापनि लोक भनेको ग्रामीण वा सहरी कुन जनसमुदाय हो भन्ने बारेमा केही मतभेद छ । अङ्ग्रेजीको फोकलोर (Folk Lore) शब्दमा आएको फोक (Folk)ले मूलतः ग्रामीण, असंस्कृत र अशिक्षित समुदायलाई सङ्केत गर्दछ । त्यस्तै त्यसमा आएको लोर (Lore) शब्दले ज्ञान वा सिक्ने कुरा भन्ने जनाउँछ । फोकलोर नेपालीमा लोकसाहित्यकै तात्पर्यमा पनि लिइन्छ तर लोकसाहित्यभन्दा फोकलोर शब्द बढी व्यापक छ । त्यही भएर फोकलोरलाई लोकवार्ता वा लोकसंस्कृति शब्दले पनि चिनाइन्छ । लोकसंस्कृतिका लागि अङ्ग्रेजीमा फोक कल्चर (Folk Culture) शब्द पनि रहेको हुँदा थप भ्रम नहोस् भनी फोकलोरका लागि लोकवार्ता शब्दकै प्रयोग गर्नु उचित देखिएको छ (थापा र सुवेदी, २०४१, पृ. ७ अनि बन्धु, २०५८, पृ. १४) । लोकवार्तामा लोकसाहित्यका गीत, कथा, नाटक, काव्य, उखान, टुक्का गाउँखाने कथा (पहेली) जस्ता प्रकारबाहेकका लोकका व्यवहार, रीति, धर्म, कला आदि कुराहरू पनि

पर्दछन् । त्यसैले लोकवार्ता शब्द लोकसाहित्य (फोक लिटरेचर) भन्दा व्यापक छ ।

लोकसाहित्य भनेको जन सामान्यकै साहित्य हो । यस्तो साहित्यको रचनाकार अज्ञात हुन्छ । त्यो मौखिक परम्परामा सर्दै र हुर्कदै आएको हुन्छ । यसमा त्यस जातिको रीतिरिवाज, रुढी, आस्था, प्रचलन र परम्परालाई सरल र सरस ढङ्गमा प्रस्तुत गरिने हुँदा यो लोकजीवनको मनोरञ्जनको विषय पनि बनेको हुन्छ । यसको निर्माण र विकास अपठित सामान्य जनसमुदायले गरे पनि यो पठित अपठित सबै समुदायको रुचिको विषय बन्दछ । यसको स्वभावोक्ति वा लोकोक्तिको माधुर्यले सहरी पठित र सभ्य भनाउँदो समुदायलाई पनि मोहनी लगाउँछ । यो जन सामान्यद्वारा सिर्जित साहित्य भए पनि राजनीति सचेत जनसमुदायबाट सिर्जित जनसाहित्य भने होइन (थापा र सुवेदी, २०४१, पृ.१५ अनि पराजुली, २०४९, पृ.१ र ४) । यसमा दुखी मानवका आँसु रोदन र कहरपूर्ण परिस्थितिहरू मात्रै नभई उनीहरूका परम्परा, अन्धविश्वास र सांस्कृतिक विशिष्टताहरू हुन सक्छन् । वर्तमान पठित समुदायका निमित्त ती विगतको कला सौन्दर्य, समाजशास्त्रीय, मानवशास्त्रीय र साँस्कृतिक दृष्टिले रुचिकर विषय बनिरहेका हुन्छन् । त्यसैले लोकसाहित्यको अध्ययन परम्परा उन्नाइसौं शताब्दीको प्रारम्भबाटै जर्मन र रुसबाट सुरु भएको देखिन्छ । जर्मन भाषाशास्त्री विल्हेम ग्रीम र माकोब ग्रीमले सन् १८१२ मा लोककथाहरूको सङ्कलन गरी प्रकाशन गराएका थिए । याकोब ग्रीमले त पुरा कथाहरूको ग्रन्थ पनि प्रकाशन गर्दै लोककथाहरू पुरा कथाका अवशेष हुन् भन्ने निचोड प्रस्तुत गरेका थिए र जर्मन विद्वान् म्याक्स मूलरले पनि सोही आशयलाई पुष्टि गरेका थिए (बन्धु, २०५३-०५४, पृ.२) । यसपछि लोकसाहित्यका अध्ययनका निमित्त प्रसारवादी, संरचनावादी, मानवशास्त्रीय, लोकमानस (मनोवैज्ञानिक) सन्दर्भवादी जस्ता अनेक सम्प्रदायहरू विकसित हुँदै आएका छन् ।

नेपाल लोकसाहित्यका दृष्टिले समृद्ध, मुलुक मानिए पनि यहाँको लोकसाहित्यको अभै त्यति सुव्यवस्थित सङ्कलन र अध्ययन हुन सकेको छैन । बहुजाति र बहुभाषिक यस मुलुकका हरेक जाति र भाषाभाषीका आआफ्नै किसिमका लोकसाहित्यिक र संस्कृतिक पहिचानहरू छन् तर विपन्नता र अशिक्षाले जकडिएको यस समाजमा तिनको मूल्य गौण बनेको छ । २१ औं शताब्दीको सञ्चार क्रान्ति र बाँच्नका लागि आफ्नो थातथलो छाड्दै विदेशिनु परेको युवापुस्ताका कारण पनि सांस्कृतिक अतिक्रमण तीब्रतर बनिरहेको छ । यसले नेपाली लोकसाहित्यलाई क्रमशः ठिगुन्याएको छ । यसको स्रोतमा यस्तो गति अवरुद्धता छ भने यसका अन्वेषक र अध्येताहरूमा पनि गहन समर्पण त्यति देखिएको छैन । फलतः नेपाली लिखित साहित्यको जस्तो सैद्धान्तिक सुस्पष्टताका साथ नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन त्यति हुन सकेको पाइँदैन । यसका विधा र उपविधाहरू के के हुन् ? यस्ता विधा र उपविधाहरूका खास खास अभिलक्षण के के हुन् ? विधा र उपविधाहरूका विभेद र समानता के के हुन् ? यस्ता विधा र उपविधाहरूका अभिलक्षणहरूमा समय क्रममा वा स्थान विशेषमा के कस्ता विचलन विकसित हुँदै आएका छन् ? तिनको रचनात्मक विशिष्टता के कसरी स्थापित भएको छ ? जस्ता प्रश्नहरूको तथ्य सङ्गत उत्तर कमै पाइन्छ । लोकसाहित्यका विधा निर्धारणमा पनि सुस्पष्ट र सर्वमान्य धारणा अभै स्थिर भइ सकेको देखिँदैन तापनि लोकगीत, लोककविता, लोककाव्य, लोकगाथा, लोकनाटक, लोककथा, उखान, टुक्का र अड्का/पहेली (गाउँखाने कथा) लाई अलग अलग विधा मान्ने चलन बढी देखिन्छ (बन्धु, २०५८, पृ.२७) । यसरी हेर्दा लोकसाहित्यको एउटा महत्त्वपूर्ण शाखा लोककथा (Follik tales) रहेको पुष्टि हुन्छ ।

लोकसाहित्यको एउटा महत्त्वपूर्ण प्रकारका रूपमा रहेको लोककथा गद्य भाषामा कथिन्छ । यसलाई दत्त्यकथा, पुराकथा, परिकथा, किंवदन्ति जस्ता नामले पनि चिनाइन्छ । यो लोकजीवनकै सुखदुखलाई मौखिक परम्परामा व्यक्त गर्दै आएको मनोरञ्जक छोटो गद्य आख्यान हो (बन्धु, २०५८, पृ २८४) । यसमा रहने अतिकल्पना र टुनामुनाले एकातिर

श्रोतामा कुतुहलता र मनोरञ्जकता सिर्जना गरेको हुन्छ भने अर्कातिर यसमा रहने धर्म, अनुष्ठान र लोकविश्वासले त्यस समुदायको दैवी आस्था, रीति रिवाज, अन्ध विश्वास आदिलाई सङ्केत गरिरहेको हुन्छ । त्यस्तै लोककथाको आत्मशीलताले उनीहरूको अतार्किक, सोभो वा अबोधतालाई सङ्केत गरेको हुन्छ । नेपाली लोककथामै विद्यावारिधि तहको अध्ययन गरेका मोतीलाल पराजुलीले यसलाई परिभाषित गर्दै भनेका छन्- “परम्परादेखि लोकसमुदायले सामूहिक सत्यको रूपमा स्वीकार गर्दै आएका काल्पनिक कथावस्तु भएका, मनोरञ्जनपूर्ण शिक्षाप्रद, गद्यमूलक कलात्मक मौखिक लोकाख्यानलाई लोककथा भनिन्छ” (पराजुली, २०५४, पृ.१६) ।

वास्तवमा लोककथा लोकजीवनकै सामूहिक उत्पादन हो । दिनभरि श्रम गरेर खानपान गरी साँझ जम्मा भई वा श्रमबाट फुर्सद मिलेका क्षणमा छरछिमेकीहरू जम्मा भई मनोरञ्जक ढङ्गमा शिक्षा दिने गरी कथा सुनाउने र सुन्ने प्रचलन अशिक्षित ग्रामीण समाजमा अहिले पनि चल्दै आएको देख्न सकिन्छ । यस्ता छोटोछोटा गद्य आख्यानमा त्यस समाजका सुखदुःख आस्था, विश्वास र परम्परा झल्किरहेका हुन्छन् (शर्मा र लुइटेल, २०६३, पृ. ३७१) । वक्ता र श्रोताको स्तर अनुरूप ती कर्म तार्किक, सरल, सुबोध र रसिला पनि हुन्छन् ।

लोकसाहित्यको लोकगीतको भाषा बढी लयसङ्गीतले भरिएको हुन्छ भने लोकगाथामा पनि लयात्मक प्रस्तुति रहन्छ । त्यस्तै लोकगाथामा पौराणिक वा ऐतिहासिक महत्त्वपूर्ण देवीदेवता वा राजपरिवारका सदस्यको गौरवपूर्ण चरित्र गाइन्छ । कतिपय बाली गोड्दा गाउने गोडेला वा बालीगीत सामाजिक गाथाका रूपमा आउँछन् र यस्ता गाथामा नारीव्यथा, परिवारका दुखपूर्ण कथा आएका हुन्छन् तर तिनको प्रस्तुति भने लयात्मक हुन्छ । यसका विपरीत लोककथाको भाषा भने गद्यात्मक हुन्छ । लोकनाटकमा अभिनेयता अनिवार्य हुन्छ तर लोककथामा अभिनेयताको अनिवार्यता हुँदैन । उखान, टुक्का र अड्का पनि प्रस्तुति र आयामका दृष्टिले लोककथाभन्दा सजिलै छुट्टिने वा भिन्न हुन्छन् । लोककथालाई यसको विषय, कथ्य, सम्बद्धता जस्ता आधारमा अनेक किसिमले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । सामान्यतया सांस्कृतिक ऐतिहासिक लोककथा, अतिउपदेशका लोककथा, पशुपङ्क्षीका लोककथा, मानवका विशेष स्वभाव र प्रवृत्तिका लोककथा, अतिमानवीय रूपका लोककथा, दैवी लोककथा, फलफूलका लोककथा, धार्मिक लोककथा, साहस तथा बहादुरीका लोककथा र विविध लोककथा गरी दस भेदमा विभाजन गरेको पनि पाइन्छ (दिवस, २०३२, पृ. १५) । विस्तृत अध्ययन हुँदै जाँदा यसका थप भेद पनि देखिन सक्छन् ।

अध्ययनका समस्या र उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य समस्या लोकतत्त्वका दृष्टिले कर्णालीका लोककथा कृतिको पर्यावलोकन नै हो । यस क्रममा यसका दुई समस्या देखिन्छन् । ती हुन्:

१. लोककथाका सन्दर्भमा लोकतत्त्व भनेका के के हुन् ?
२. कर्णालीका लोककथाभित्रका कथामा के कस्ता लोकतत्त्वको प्रयोग के कसरी गरिएको छ ?

यी समस्याहरूको वस्तुगत अध्ययन गरी निक्कैल पहिल्याउनु नै यसको उद्देश्य हो । यस क्रममा पहिलो समस्याको निरूपण यससम्बन्धी सैद्धान्तिक कृतिका आधारमा गरिएको छ भने दोस्रो समस्याको निक्कैल सम्बन्धित कृतिभित्रका कथाहरूको क्रमशः वस्तुगत अध्ययन गरी देखाइएको छ ।

अध्ययन विधि

यस शोधमूलक अध्ययनका लागि सामग्री पुस्तकालयबाट सङ्कलन गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषण भने मूलतः निगमनात्मक विधिमा आधारित भएर गरिएको छ किनभने लोककथाका लोकतत्त्वहरू यसपूर्वका अध्येताहरूले निर्धारित गरिसकेका कुरा हुन् । तिनै कुराहरू विवेच्य कृतिका कथामा के कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भनी अन्वेषण गर्ने काम यहाँ भएको छ । यस क्रममा वर्णन र विश्लेषणको विधि पनि यहाँ उपयोग गरिएको छ । गर्भे टिप्पणी र सन्दर्भ सूची एपिए पद्धतिअनुसार राखिएको छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा र औचित्य

प्रस्तुत कृतिका बारेमा पहिलो पटक छोटोमोटो चर्चा यसैका अन्वेषक वा कृतिकारले भूमिकामूलक छोटाछोटा लेखहरू (आमुख, लोककथा, कर्णाली आदि) मा गरेका छन् । आमुखमा कर्णाली दुर्गम भूगोल भए पनि लोकसाहित्यका दृष्टिले त्यो अत्यन्त उर्वर भूमि रहेको र त्यहाँका सारै सीमित लोककथामात्र यसमा परेका अनि तिनले पनि त्यस समाजका जीवन व्यवहार, संस्कृति, उनीहरूको आस्था, आकाङ्क्षा जस्ता अनेक कुरा सङ्केत गर्न समर्थ रहेको कुरा जनाएका छन् । त्यसबाहेक त्यहाँका कतिपय स्रोत व्यक्तिको उल्लेख गरी तीप्रति आभार पनि व्यक्त गरिएको छ । त्यस्तै लोककथा शीर्षकमा लोककथालाई र कर्णाली शीर्षकमा तत्कालीन कर्णाली अञ्चललाई छोटोमा चिनाउन खोजिएको छ । यसपछि सिँजाका केही विशिष्ट लोकप्रचलनहरूलाई सङ्केत गरी यस सङ्ग्रहका लोककथाहरूका बारेमा सर्सर्ती चर्चा गरिएको छ । चर्चाले लोककथाको प्रकारगत वर्गीकरणको सन्दर्भलाई बढी सङ्केत गरेको छ । साथै त्यो समाज मूलतः परम्परित आदर्शबाट अनुप्राणित भएको हुँदा धेरै कथा सोही भावनाबाट अभिप्रेरित देखिएको निष्कर्ष पनि निकालिएको छ जुन तथ्य सङ्गत नै रहेको छ । यसपछि यसका बारेमा कसैले पनि खासै चर्चा भएको पाइन्न । यस्तो रिक्त पृष्ठभूमिमा पहिलो पटक यस महत्त्वपूर्ण कृतिको मुख्य पक्षमै केन्द्रित भई वस्तुपरक अध्ययनबाट निष्कर्षमा पुग्ने काम यहाँ गरिएको छ । यसबाट प्रस्तुत अध्ययनको औचित्य दरोसँग स्वतः स्थापित हुन पुगेको छ ।

लोककथा र यसको लोकतात्त्विक अध्ययनको ढाँचा

लोककथा लोकसाहित्यकै एउटा शाखा भएको हुँदा लोकसाहित्यका आधारभूत विशेषता (जस्तै रचनाकार अज्ञात, मौखिक परम्परा, सरलता, सरसता, लोकविश्वास र परम्परामा आधारित जस्ता कुरा) यसमा पनि रहन्छन् । यीबाहेक लोकसमाजमा परम्परादेखि रुढ रूपमा प्रचलनमा आएका अतिकल्पना, आत्मशीलता, जादु, टुनामुना, धर्मअनुष्ठान, लोकविश्वास, लोकीतिरिवाज र परम्परित चिन्तनहरू पनि लोककथामा रहन्छन् । यी समाजमा रहेका एक किसिमका सामूहिक अवचेतनका स्थिर तत्त्व वा लोकविश्वास हुन् । तिनलाई नै लोकतत्त्व (Folk Element) मानिन्छ (पराजुली २०६८, पृ.१) । यस्ता लोकतत्त्वहरू, लोककथामा मात्रै नभई लोकसाहित्यका सबै विधामा हुने ठानिन्छ । यिनै लोकतत्त्वका आधारमा लोकसाहित्यका विधा उपविधाहरूको अध्ययन गर्ने कामलाई नै लोकतात्त्विक अध्ययन पद्धति मानिन्छ । लोकतत्त्व हरेक जातिको आस्था, विश्वास, प्रचलन र परम्पराले निर्धारण गर्ने कुरा भएको हुँदा फरक फरक जातिको लोकसाहित्यमा केही कमबेसी लोकतत्त्वहरू हुन सक्छन् । हिन्दी लोकसाहित्यका अन्वेषक सत्येन्द्रले अतिकल्पना, आत्मशीलता, टुनामुना र आनुष्ठानिक विचारहरूलाई लोकतत्त्व मानेका छन् (सत्येन्द्र, १९७१, पृ. ४१) भने नेपाली लोककथाका गहन

अध्येता मोतीलाल पराजुलीले मुख्यतः अतिकल्पना, जादु, टुनामुना, धर्मअनुष्ठान, आत्मशीलता र लोकविश्वासलाई लोकतत्त्व मानेको पाइन्छ (पराजुली, २०६८, पृ.१) । पराजुलीले यी हरेक बुँदालाई अनेक उपबुँदाहरूमा थप स्पष्ट पारेका पनि छन् । लोकजीवनका यस्ता विश्वासहरूको यहाँ क्रमशः छोटो चिनारी दिइएको छ ।

- क. अतिकल्पना- स्वाभाविक वा वस्तुगत यथार्थभन्दा टाढाको कल्पना वा स्वैर कल्पनामा आधारित विषय । जस्तै- असाधारण शक्ति भएका देव, दानव, भूतप्रेत, पिशाच, यक्ष, गन्धर्व, किन्नर किन्नरी, मानव वा त्यस्ता प्राणीका कामहरू ।
- ख. जादु, टुनामुना- कुनै साधना वा उपासनाद्वारा आर्जित शक्तिबाट गरिएको काम । जस्तै- सम्मोहन, वशीकरण, भारफुक, तान्त्रिक बन्धन, मुक्ति, इन्द्रजाल आदि ।
- ग. धर्म अनुष्ठान- परम्परित धार्मिक विश्वासमा आधारित भई गरिने पूजाआजा, अनुष्ठान आदि । जस्तै- विभिन्न अनिष्ट शान्तिका लागि गरिने जप, पाठ, यज्ञ, कुलपूजा, बनभाक्री पूजा, तीर्थत्रत, बलिप्रथा, अनेक धार्मिक विश्वासहरू ।
- घ. आत्मशीलता- हरेक प्राणी वा पदार्थमा मानवको जस्तै स्वभाव आरोपित गर्न; लोकमानसको आदिम चिन्तन वा विवेकपूर्वको बाल सोच । जस्तै- खेलौनालाई साच्चैको साथी मानी खेल्नु, वृक्ष, वनस्पति वा मानवेतर प्राणीसँग आत्मालाप गर्न ।
- ङ. लोकविश्वास- लोकले मान्दै आएको विश्वास, जसमा माथिका सबै पर्ने । तीबाहेक भविष्यवाणी, श्राप, भाग्य, निषेध (वर्जना), परीक्षा, जाति र व्यक्तिहरूका आस्था, रीतिरिवाज, जस्ता लोकपरम्परा पनि यसमा पर्ने । यसपछिको प्रस्तुत अध्ययनमा यिनै धारणालाई स्वीकार गरी हुमकान्त पाण्डेद्वारा अन्वेषण र सङ्कलन गरिएका कर्णालीका लोककथाहरूलाई क्रमशः अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

कर्णालीका लोककथा को लोकतात्त्विक विश्लेषण

यस सङ्कलनमा परेका २४ वटा लोककथाहरूको सङ्क्षिप्त विषय र तिनमा प्रयोग भएका मुख्य लोकतत्त्वहरूलाई कथाकै क्रमअनुसार तल प्रस्तुत गरिएको छ । लोकतात्त्विक विश्लेषण गर्दा बढी प्राथमिकतामा परेको विषयलाई मात्रै सङ्केत गर्ने आधार भने माथि प्रस्तुत “.... लोकतात्त्विक अध्ययनको ढाँचा” रहेको छ ।

१. **टुहुरा दिदी भाइ-** आमा मरी टुहुरा भएका दिदी र भाइ बाबुले सौतेनी आमा भित्रियाए पछि भन्नु उपेक्षित बनेर घर छाडी भौतारिदै कुनै भूत महलमा पुगेका थिए । उनीहरू आफ्नो अबोध अनि सरल कर्मले भूतलाई पनि लखेट्न सफल भई सुखपूर्वक रहे भन्ने विषयको यो सुखान्त कथा हो । यसमा मुख्यतः आमा मरेर टुहुरा बनेका अनि सौतेनी आमा भित्रिएपछि भन्नु बढी दुख व्यहोर्न बाध्य हुने परम्परित नेपाली समाजको कथा छ । कथालाई विन्यास गर्दा यसमा जादु टुनामुनाका सन्दर्भहरू (सौतेनी आमाले दिएको सर्पको मासु खाएर भाइ पनि सर्प बनेको, सर्पहरूसँगै बस्न थालेको, भूत महल, धामी बनेर आएको, भूतको मित्र बादरको पुच्छर भाइले बेस्सरी अचेटी बादरको सातो लिएको, भाइ सर्पमा परिणत भएको, दिदीले सर्प बनेको भाइलाई चिनेर समात्दा पुनः मानिसमा रूपान्तरण भएको, बाँदर धामी बनेर आएको जस्ता प्रसङ्ग) र आत्मशीलता (मानिस र सर्पबीच मित्रता हुनु) लोकतत्त्वका रूपमा संश्लेषण गरिएको छ ।

२. **दानको फल-** विभिन्न सामर्थ्यले भरिएका चार दाजुभाइ महादानी पनि थिए । दानकै कारण उनीहरू भोकै बस्नु पर्ने परिस्थिति आए पनि आफ्नो दानी स्वभावमा परिवर्तन गरेनन् र अन्ततः आफ्नो दानको फलले उनीहरूको सबै अप्ठ्यारो परिस्थिति समाधान हुन पुग्यो र स्वर्गका अप्सरासँग बिहे गरी सबैको हाइहाइ भई सुखपूर्वक बसे भन्ने यस कथामा मुख्यतः धर्म/अनुष्ठानप्रतिको लोकविश्वास नै लोकतत्त्व रूपमा आएको छ । त्यस्तै अतिकल्पनाका रूपमा बहुलोक (स्वर्गलोक) सम्बन्धी विश्वास रहेको छ । त्यस्तै जादु, टुनामुना सम्बन्धी विश्वास पनि यसमा आएका छन् (जस्तै- राक्षसको कालो चोरीको फुर्काले वा चमरले हाम्कदा जिउँदो प्राणी मर्ने र सेतोले हाम्कदा बाँच्ने, राक्षसनीका संसारै भरि सुनिने गरी दमाहा बजाउने लौरा, सुकेको घाँसपातलाई हरियो बनाउने अमृत छर्कने मन्त्र जस्ता कुरा) । त्यस्तै यसले झुठो कुरा गरेको सेनापति अन्ततः जेलमा परेको देखाएर जस्तो कर्म गच्यो त्यस्तै फल पाइन्छ भन्ने लोकविश्वास वा शिक्षा पनि सञ्चार गरेको छ ।
३. **आफ्नो आर्जन-** अभिभावकको सम्पत्तिमा हलीमुली गरेर श्रीमतीप्रति अत्याचार गर्न खोज्ने धनीबाबुको एकलो सन्तानको सेखी उसैकी श्रीमतीले भारेको विषय बयान गरिएको यस कथामा अरुले कमाइ दिएको सम्पत्तिमा अनावश्यक फूर्ति गर्नु हुन्छ, मानिस आफ्नै कमाइमा बाँच्नु सक्न पर्छ भन्ने शिक्षा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै पितृसत्तात्मक मनोवृत्तिका नारी पीडक पुरुषलाई नारीले नै आफ्नो चातुर्यद्वारा वशमा पार्नु पर्छ भन्ने सन्देश पनि यसले सञ्चार गरेको छ । लोकतत्त्वका दृष्टिले हेर्दा मानिस स्वआर्जनमा बाच्नु पर्छ भन्ने सकारात्मक लोकविश्वास एकातिर देखिएको छ भने अर्कातिर स्वास्नी भनेकी लोभेको दासी हो, उसलाई लोभेले जस्तोसुकै यातना दिन पनि सक्छ भन्ने पितृसत्तात्मक समाजको विकृत वा नकारात्मक लोकविश्वास यसमा अभिव्यक्त भएको छ । फेरि कथाको अन्त्यमा त्यस्तो नकारात्मक लोकविश्वास पराजित भएको देखाएर कथाले सकारात्मक सोचलाई नै स्थापित गर्ने रचनात्मक काम त गरेको छ तर लोकतत्त्वको उपयोगका दृष्टिले भने कथा दुर्बल बनेको छ ।
४. **ढुटे केटाको कथा-** मित्रले सहयोग गरे एक दिन चरम विपन्नको पनि सुदिन फर्किन्छ भन्ने कथ्य भएको यस कथामा गाउँको घट्टबाट ढुटो सडकलन गरी त्यहीं खाएर बाच्ने ढुटेकेटाको मित्र स्याल हुन्छ र उसले नै जुक्ति अपनाएर आफ्नो विपन्न मित्रको राजाकी छोरीसँग बिहे गराएर उसको जीवनमा सुखका दिन फर्काइ दिन्छ । लोकतत्त्वको उपयोगका दृष्टिले हेर्दा यसमा मानवतर प्राणी स्याल मानवको मित्रका रूपमा रहेको छ भने ढुटेकेटाको जन्तीका रूपमा वृक्ष वनस्पतिहरू पनि गएका छन् । यी आत्मशीलताप्रतिका विश्वास हुन् । त्यस्तै राजाको सर्तअनुसार हजारजना जन्ती ढुटे केटाले ल्याउनु पर्ने भएको हुँदा त्यसको सामाधान ऋषिले दिएका चामल छरेपछि ती जन्ती बन्ने कुरा जादु टुनामुनाका रूपमा आएका छन् । त्यस्तै आफूलाई त्यत्रो गुण लगाउने मित्र स्यालले ढुटेकेटालाई आफू मरेपछि भव्य रूपमा सतीगति गरिदिन गरेको वाचा पूरा नगर्दा भएको उसको दुर्गति देखाएर बेइमानको दुर्गति हुन्छ भन्ने लोकविश्वास पनि प्रस्तुत गरेको छ ।
५. **फर्सीको बिहेको कथा-** फर्सीमा पुरै मानव स्वभाव आरोपित गरी लेखिएको यो कथा लोकमा रहेको आत्मशीलताप्रतिको विश्वासको राम्रो उदाहरण बनेको छ । सन्तानहीन वृद्धवृद्धाको सहयोगमा जुटेको फर्सी उनीहरूकै सन्तान जस्तो भएर प्रस्तुत भएको छ । आफ्नी पत्नीको आँप खाने इच्छा पूरा गर्दा रुखबाट तल खसी फुटेको फर्सीभित्रबाट सुन्दर युवक प्रकट हुनुले फर्सी कुनै आँपको परिणति थियो र पछि ऊ श्रापमुक्त भएको जस्तो बुझिन्छ तापनि कथामा यी कुरा खुलेका छैनन् । यसबाट श्राप र श्रापमुक्तिको लोकविश्वास पनि यहाँ लोकतत्त्वका रूपमा संश्लिष्ट रहेको बुझ्न

सकिन्छ । साथै कथाले कर्ताको बाहिरी स्वरूपलाई नहेरी उसको कर्म क्षमताका आधारमा मूल्याङ्कन गरिनु पर्छ भन्ने सकारात्मक सन्देश पनि सञ्चार गरेको छ ।

६. **दिदी बहिनीको कथा-** गरिब घरमा परेकी दिदीलाई धनी घर परेकी बहिनीले धनका आडमा हेप्दा वा तिरस्कृत गर्दा पछि बहिनी आफै पछुतोमा परेको विषय बयान गरिएको यस कथामा भालुले गरिब दिदीलाई प्रशस्त सम्पत्ति र धनी भए पनि बढी लोभ गर्ने बहिनीलाई आफ्नो विष्टा दिएको प्रसङ्ग रहेको छ । लोकतत्त्वका दृष्टिले हेर्दा यसमा भालुलाई न्याय कर्ताका रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुँदा मानवेतर प्राणीमा आत्मशीलताको विश्वास एकातिर देखिएको छ भने अर्कातिर बन्दकोठाको भालुले दिदीलाई सम्पत्ति र बहिनीलाई विष्टा थुपारेर गायब हुनुले जादु टुनामुनाको आभास दिन्छ । त्यस्तै धनको अनावश्यक घमण्ड अन्ततः पीडादायक हुन्छ भन्ने धार्मिक वा नैतिक लोकविश्वास पनि यहाँ सङ्केत गरिएको छ ।
७. **कामी र भूतको कथा-** भूतहरूको फन्दामा परेको कामी आफ्नो चतुःपञ्चाङ्गद्वारा कसरी फुत्कियो भन्ने विषय बयान गरिएको यस कथामा अतिकल्पना लोकतत्त्वको उपयोग रहे पनि कथाको अन्त्य भने त्यति सुस्पष्ट देखिदैन ।
८. **चुइयाँ मुलिया (टुहुरो) को कथा-** अगाडिको ढुटेकेटाको कथाको सादृश्यमा निर्माण गरिएको यस कथामा पनि स्याल र चुइयाँ मुलिया वा टुहुराको कथा आएको छ । मानवेतर प्राणी स्याललाई मानवीय कर्म गर्ने, छट्टु चरित्रको पात्रका रूपमा प्रयोग गरी आत्मशीलतप्रतिको विश्वास एकातिर देखाइएको छ भने अर्कातिर मरेपछि राम्रोसँग सतिगति गरिनु पर्छ भन्ने लोकका धार्मिक विश्वास पनि यसमा लोकतत्त्वका रूपमा देख्न सकिन्छ तर अधिल्लो ढुटे केटाको कथा को सादृश्यताले यसको मौलिक पक्ष दुर्बल बनेको छ ।
९. **चौरी र भैंसीको कथा-** मानवेतर प्राणी भैंसी, घरचौरी र वनचौरीलाई पात्र बनाइ लेखिएको यस कथामा यी एकै परिवारका तिन दिदीबहिनीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । आफु बस्दै आएको ठाउँमा पर्याप्त आहार नपाइन थाले पछि फरक फरक क्षेत्रमा आहारको खोजीमा हिँडेका यिनीहरूमध्ये घरचौरी लेकका मानव वस्तीतिर, वनचौरी मानवरहित लेकतिर अनि भैंसी तराईका मैदानतिर लाग्छन् । पूर्व सल्लाह अनुसार घरचौरी र वनचौरी बेलाबेलामा भेट भएपनि भैंसीले पूर्व सल्लाहलाई वास्ता गर्दैन र उनीहरूसँग भेट्न आउँदैन । यसरी आफूहरूलाई विश्वास घात गरेको हुँदा वनचौरी र घरचौरीले भैंसीलाई “तेरा शरीरका बाक्ला रौंहरू सबै भरुनु, गरुङ्गा मोटामोटा सिङ्हरू पलाऊनु, हिलो मैलोमा बस्न परोस् र तँ पापीसँग कहिल्यै हाम्रो भेट नहोस्” भनी श्राप दिएका हुँदा त्यसपछि उनीहरूको भेट हुन छाडेको हो भन्ने हुम्ली लोकविश्वास रहेको जनाइएको छ ।
लोकतत्त्वको प्रयोगकका दृष्टिले यो कथा बढी महत्त्वको देखिन्छ । यसमा एकातिर मानवेतर प्राणीहरूमा आत्मशीलताको विश्वास देखाइएको छ भने अर्कातिर विश्वास घातीलाई श्राप दिने र त्यो लामे धार्मिक लोकविश्वास पनि देखाइएको छ । त्यस्तै आहारको खोजीमा मानिस मात्रै नभई पशु पनि फरक फरक क्षेत्रमा जाने ऐतिहासिक सत्यलाई यसमा एकातिर देखाइएको छ भने अर्कातिर तराईको सुख सुविधाले लेक पहाड बिसर्ने सन्दर्भ पनि प्रतीकात्मक रूपमा सङ्केत गरिएको छ ।
१०. **टुहुरीको कथा-** आमा मरेर सौतने आमाको पिल्साइमा परेकी र कुपोषणको सिकार बनेकी टुहुरी कालीलाई उसले चराउने पाठीले सहयोग गरेकी हुँदा स्वस्थ बनेकी भए पनि सौतने आमाले त्यो थाहा पाई आफू विरामी भएको बहाना बनाई कालीलाई सहयोग गर्ने पाठी काट्न धामीलाई प्रेरित गर्छे र पाठी काटिन्छ तर काटनुपूर्व कालीलाई तिमीले

मेरो मासु नखानु र मेरा हाडखोर जति सबै एक ठाउँमा लगेर गाड्नु त्यसले तिम्रो भलो हुन्छ भन्ने जुक्ति सिकाएकी हुन्छे र कालीले पनि त्यसै गर्छे । पछि कालीले गाडेको पाठीको हाडखोरबाट सुनको फाली उम्रिन्छ र त्यसलाई हेर्न राजासमेत आउँछन् र फाली उखेल्ल लगाउँछन् तर कालीबाहेक कसैले पनि त्यो उखेल्ल सबदैनन् र राजाले कालीलाई आफ्नी बुहारी बनाएर लान्छन् र दरवारमा छोरो पाएर उसका सुखका दिन बित्न थाल्छन् । त्यो सौतने आमाका लागि सह्य हुँदैन र षड्यन्त्र गरी कालीलाई मारन आफ्नी छोरी पठाउँछे । कालीकी बहिनीले भुक्याएर कालीलाई गहिरो इनारमा खसालेर आफै कालीका रूपमा प्रस्तुत भए पनि केही समयपछि मरी भनेकी काली नै दरबारमा आउँछे र सबै कुरा बताउँछे । त्यसपछि कालीप्रति षड्यन्त्र गर्नेहरु सबलाई सुलीमा चढाएर मारिन्छ अनि काली निश्चिन्त भएर सुखका जीवन बिताउन थाल्छे । यस्तो सुखान्त विषयको यस कथामा दुखी टुहुरी भए पनि इमान्दार कालीलाई उसले चराउने बाखाको पाठीले नै अनारसा खान दिएको त्यसपछि सौतने आमाले पाठीलाई नै मारे पनि पाठीले कालीलाई थप सहयोग हुने जुक्ति सिकाएको जस्ता प्रसङ्गले मानवेतर प्राणीमा आत्मशीलताको लोकविश्वास निकै घनत्वका साथ प्रकट भएको छ । त्यसबाहेक सौतने आमाको कालीप्रतिको दुर्व्यवहार वा षड्यन्त्र र त्यसले अन्ततः उसकै नराम्रो भएको देखाएर नराम्रो कामको परिणति पनि नराम्रो हुन्छ भन्ने लोकविश्वास प्रस्तुत गरेको छ । हुम्लाको हिन्दुम सिमिकोटको यस कथामा स्थानीय अशिक्षित समुदायको मनोविज्ञानका साथै स्थानीय भाषिकासमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

११. **दुई मितको कथा-** दुई मितमध्ये एक धनी र एक गरिव भए पनि धनी मितले गरिबलाई पुरै सहयोग गर्छ तर गरिब मितले धनी मितलाई विश्वासघात गरी उसको सबै सम्पत्ति आफ्नो पाछे । त्यो परिस्थिति बुभेपछि त्यस्तै जुक्ति भिक्री धनी बनेको मितलाई आफ्नो सबै सम्पत्ति फिर्ता गर्न बाध्य पारेको विषय प्रस्तुत गरिएको यस कथामा लोभले लाभ लाभले विलापको वा अर्काको सम्पत्ति गलत तरिकाले हडप्टा अन्ततः आफै पछुतोमा परिन्छ भन्ने लोकविश्वास देखाइएको छ ।
१२. **देवीको कथा-** हुम्ला सिमिकोट र त्यस सेरोफेरोको देवीदेवतासम्बन्धी धार्मिक लोकविश्वासका रूपमा रहेको यस कथामा जङ्गलमा चौरी गाईले आफ्ना स्तनबाट दुधको धारा चढाएको ठाउँबाट कालीका देवी उत्पत्ति भई खोच्यारनाथ गएर बसेकी र त्यहीँ देवीका अरु चार बहिनीहरु पनि आएका हुँदा तिनलाई कालिकाले फरक फरक ठाउँमा गएर सबैको कल्याण गरी बस्न अह्नाएपछि माहिली सिमिकोटमा, साहिंली लिमाटाड, काहिंली बर्गाउमा र कान्छी बुरौंसे भन्ने ठाउँमा गएर बस्न थालेकी हुन् भन्ने विषय प्रस्तुत गरिएको छ ।
१३. **पुन र वनमान्छेको कथा-** गाई चराउन गएको रानी पुनलाई बनमान्छेले भेटेर खान लगे पनि अनेक जुक्ति लगाएर केही समयपछि फुत्किई आफ्नो घर पुग्छे तर त्यहाँ ऊ मरिसकेको ठानेर काजाक्रिया पनि गरिसकेका हुन्छन् र जिउँदो उसलाई घरकाले सँगै राख्न मान्दैनन् अनि ऊ त्यही पिरले मरेपछि घरका मानिस पछुतोमा परेको विषय यसमा बयान गरिएको छ । जादुटुना जस्ता लोकविश्वासमा आधारित यस कथालाई तार्किक दृष्टिले हेर्दा बनमान्छेको पन्जाबाट पनि अनेक चतुःप्याई रची फुत्केर आएको रानी पुन आफ्नै घरकाले मरिसकेको ठानेर सँगै बस्न नदिँदा त्यही पिरले मरेको कुरा भने त्यति स्वाभाविक देखिँदैन ।
१४. **पेटको महिमाको कथा-** हामीले दुख गर्ने पेटले भने केही नगरी खानमात्रै खोज्ने भनी शरीरका अरु अङ्गले रिस गरेपछि पेटले पनि खान छाड्छ तर पेटले खान छाडेपछि शरीरका सबै अङ्ग पोषणहीन भएर सुस्ताउन

थाल्दछन् र फेरि अरु अङ्गले पेटलाई खाइ दिन अनुरोध गरेपछि अरु सक्रिय हुन थालेको विषय प्रस्तुत गरिएको यस लघुकथामा सामुहिकताले सबैमा बल पुग्ने सन्देश सञ्चार गरिएको छ तर लोकतत्त्वको प्रयोगका दृष्टिले दुर्बल देखिएको छ ।

१५. **पौरखी धामीको कथा-** विभिन्न चमत्कारपूर्ण कार्य गर्ने धामीले दुनियाँमा म मात्रै ठुलो हुँ भन्ने नेपालका राजाको घमण्ड तोड्न सफल भएको विषय बयान गरिएको यस कथामा अद्भूत पराक्रम वा असाधारण शक्ति देखाउन सक्ने धामी र राजाको चरित्र रहेको छ । मानिस उसको कर्मले वा खुबीले ठुलो हुने हो भन्ने सन्देश दिने यस कथालाई लोकतत्त्व प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा एउटा वस्तु अर्को वस्तुका रूपमा रूपान्तरण गर्न सक्ने (जौ अँगारमा, धान जमरामा र घन्टी बालकमा) जादु एकातिर देखिन्छ भने अर्कातिर अतिकल्पनाप्रतिको लोकविश्वास पनि रहेको छ ।
१६. **बाहुनी बूढीको कथा-** यस कथामा बाहुनी बूढी सन्तानहीन, विपन्न र एकल महिलाका रूपमा रहेकी हुँदा उसलाई पितृसत्तात्मक समाजका हुने खाने पुरुषहरूले धेरै दुख दिने र अपमानित गर्ने काम गरेका छन् । तर बाहुनी बूढी ती सबै दुख कष्ट सहै बस्न बाध्य छन् । एक दिन राति दुईजना जोगी बास बस्न तिनै बुढीकहाँ आउँछन् र बास माग्छन् । बुढीले बास दिन्छे तर आफूसँग खान र ओढ्ने ओछ्याउन दिने केही पनि छैन भने पनि उनीहरू वासमात्रै भए पुछ भनेर बस्छन् । बेलुका बास बसेका मानिसलाई केही नखुवाइ सुताउन हुन्न भन्ने ठानेर बुढी माग्दै बाहुन र जजमानको गाउँ चाहारेर बल्ल तल्ल जोगीहरूलाई खान खुवाउन सफल हुन्छे । भोलिपल्ट फिसमिसेमै जोगीहरू हिँडिसकेका हुन्छन् । बुढीले उठेर हेर्दा आफ्नो भुपडी घर दरबार जस्तो देख्छे । गाउँलेहरू पनि त्यो सबै थाहा पाएर दङ्ग हुन्छन् । त्यसपछि हिजो बुढीलाई हेप्ने र मनपरी भन्दै अपमानित गर्नेहरू बुढीकै भरिया भएर बस्न थाल्छन् । धनको गरिब भए पनि मनको गरिब नभएका मानिसको एक न एक दिन अवश्य दिन खुल्छन् भन्ने सन्देश दिने यस कथामा धार्मिक (बास बसेका मानिसलाई भोकै सुताउन हुन्न) र जादु (भुपडी एक्कासि दरबारमा परिणत हुनु) प्रतिको विश्वास लोकतत्त्वका रूपमा रहेका छन् ।
१७. **विक्कू चरी र बिकम्म चरीका कथा-** विक्कु नामक पोथी र बिकम्म नामक भाले चरीको गहिरो प्रेमलाई जङ्गलको डढेलोले दुखान्त तुल्याएको यस कथामा आफ्ना चल्लालाई छाड्न नसकी डढेलोमा परेर भरेकी विक्कू पछि अनौठो फुलका रूपमा देखिएकी र त्यसलाई गोठालोले राजा कहाँ पुऱ्याएपछि त्यही फुल केही दिनमा दिव्य सुन्दरी नारीका रूपमा देखिएकी छ । आफ्ना गुँडका बचरा डढेर मरेको पिर अझै भुल्ल नसकेकी त्यो सुन्दरी सोही पीडाका कारण मौन थिई । आफ्नी धर्मपुत्री मौन वा लाटी भएकी हुँदा जसले उसलाई बोल्न सक्ने बनाउँछ उसैसँग यसको विवाह गरि दिन्छु भन्ने घोषणा राजाले गरेपछि एउटा छट्टुले उनी नबोल्नुको कारण पत्ता लगाई त्यस्तै कहानी कथेर उनलाई बोल्न बाध्य पार्छ र राजाले उनीहरू विवाह गरिदिएको कथा यसमा आएको छ । यो कथा पूर्वाद्धमा जति आकर्षक छ उत्तराद्ध त्यति छैन । लोकतत्त्व प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा यसमा अतिकल्पना, एउटा वस्तु अर्को वस्तुमा रूपान्तरण हुने जादु, छोराछोरीका लागि आमाले प्राण त्याग गर्ने लोकविश्वास जस्ता कुरा आएका छन् ।
१८. **भाग्यमानी लाटाको कथा-** पाडो लाटो भएर दुध खान्छ काग बाटो भएर बिस्टा खान्छ भन्ने उखान मूलक कथासँग सम्बन्धित यस कथामा दाजु लाटो भए पनि परिस्थिति अन्ततः उसकै अनुकूल बनेर ऊ सुखपूर्वक बाँच्न सफल भएको छ तर आफूलाई टाठो र बाटो ठान्ने भाइको भने बढी स्वार्थी र ईर्ष्यालु मनोवृत्तिका कारण प्रगति हुन नसकेको विषय बयान गरिएको छ । राक्षस र धामीलाई समेत आफ्नो वंशमा पारी तिनलाई लाटाले कज्याएको

देखाइएको यस कथामा अतिकल्पना र सोभाको दैव सहारा भन्ने लोकविश्वास वा अर्द्धदैवी शक्तिको विश्वास जस्ता लोकतत्त्वको उपयोग भेटिन्छ ।

१९. **मदना देवताको कथा-** हुम्लाका मदना, श्रीनगर, कालिका र मैला चार गाविसमा ठुला देवताका रूपमा पुजिने मदना देवताले धामीको रूप लिई सिँजाका राजाको घमण्ड तोडेको विषय बयान गरिएको यस कथामा राजाले पनि घमण्ड लिनु हुँदैन भन्ने सन्देश दिएको छ । अतिकल्पना, जादु र लोकविश्वास जस्ता लोकतत्त्वको उपयोग यसमा देख्न सकिन्छ ।
२०. **रामपाल देवताको कथा-** बाह्र भाइ मष्ट देवताहरूमध्ये रामपालले सबैको सल्लाहअनुसार देवीलाई भेटेर आफ्नो ठाउँमा ल्याउने भनी गए पनि ऊ देवीको सान्निध्यमा पुगेपछि पूर्व सल्लाहलाई वास्ता नगरी उतै बसेको हुँदा अरु भाइहरूले उसको सङ्गत नगर्ने निधोमा पुगेको विषय बयान गरिएको यस कथामा धार्मिक र नैतिक विश्वास लोकतत्त्वका रूपमा देखिए पनि खासै उल्लेख्य बन्न सकेको छैन ।
२१. **लोहासुर देवताको कथा-** राक्षस (लोहासुर) र देवताको यस धार्मिक कथामा राक्षस लोहासुरले बाह्रभाइ मष्ट देवताहरूलाई विना कारण फलामको पिंजरामा थुनेर राखेको हुँदा फुत्कन अरु कुनै उपाय नदेखी कुनै एक देवता राक्षसनीको गर्भमा प्रवेश गरी सन्तानका रूपमा जन्मी सोही सन्तानद्वारा पिंजरामुक्त भएका र त्यसपछि उनीहरूले त्यस आततायी राक्षसको संहार गरेको विषय यहाँ आएको छ । जादुटुनामुना र धार्मिक विश्वास नै यसमा लोकतत्त्वका रूपमा रहेका छन् ।
२२. **सत्तको धनको कथा-** धार्मिक र नैतिक विषयको यस कथामा मिहिनेत गरेर कमाएको कृषकको सम्पत्ति कर्णालीमा फ्याके पनि घुमिफिरी उसकै हात परेको देखाइएको छ । धार्मिक र नैतिक विश्वास यसमा लोकतत्त्वका रूपमा रहे पनि कथामा त्यो सबल रूपमा आउन सकेको छैन ।
२३. **सर्की देवताको कथा-** समाजमा आतङ्क मच्चाउँदै आएको दैत्यमा प्रशस्त बलको घमण्ड रहेको र ऊ सर्की देवतासँग पनि निहुँ खोज्न पुगेर अन्ततः समाप्त भएको अनि दैत्यका आफन्तलाई पनि सर्की देवताले ठेगान लगाएर सर्वसाधारणलाई भयमुक्त तुल्याएका भन्ने विषय बयान गरिएको यस कथामा धार्मिक विश्वास नै लोकतत्त्वका रूपमा रहेको छ ।
२४. **सिमीकोट बगेको कथा-** अनेक पूजाआजा गर्दा पनि लामो समयसम्म पानी नपरेर हाहाकार भएपछि धामीले लेकको मूलमा कुखुराको भाले काटेर चढायो तर पनि पानी नपरेको हुँदा रिसले कुकुर काटेर बलि दिएपछि सात दिन सात रातसम्म ठुलो पानी परेर सिमीकोटको समथर जमिन बगाएको कथा यहाँ आएको छ । यसमा पनि धार्मिक विश्वास नै लोकतत्त्वका रूपमा देखिएको छ ।

यसरी हेर्दा प्रस्तुत सङ्ग्रहका २४ कथामध्ये लोकतत्त्व र त्यसको संश्लेषण दृष्टिले आफ्नो आर्जन, कामी र भूतको कथा, चुइयाँ मुलिया (टुहुरो) को कथा, रामपाल देवताको कथा र सत्तको धनको कथा गरी ६ वटा (क्र.सं. ३, ७, ८, १४, २० र २२) कथा उल्लेखनीय बनेका छैनन् । सङ्ग्रहका ती कथा दुर्बल भए पनि अरु १८ वटा कथा उल्लेखनीय छन् ।

समग्रतामा हेर्दा प्रस्तुत कृतिका अधिकांश (क्र.सं. १२, १६, १९, २०, २१, २२, २३ र २४ का) लोककथामा परम्परित धार्मिक विश्वास नै र केहीमा (क्र.सं. २, ७ र १८) मा अतिकल्पनाप्रतिको विश्वास लोकतत्त्वका रूपमा रहेको देखिन्छ । त्यस्तै केही (क्र.सं. १, ५, ६, १० र १२) मा आत्मशीलता, केही (क्र.सं. १, २, ६, १५ र १७) मा जादुप्रतिको

विश्वास र केही (क.सं. ३, ४, ११ आदि) मा लोकविश्वास नै मुख्य लोकतत्त्वका रूपमा उपयोग गरिएको पाइन्छ। कतिपय कथामा एकभन्दा बढी लोकतत्त्वहरूको संश्लेषण पनि देखिन्छ। यस्ता लोकतत्त्वको उपयोगले तद्देशीय समाज मनोविज्ञान बुझ्न वा थप समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्न पनि निकै उपयोगी हुने देखिएको छ।

केही परिसीमा

लोकतत्त्व प्रयोग गर्दा त्यसको स्वाभाविक पक्षलाई सहजता साथ प्रस्तुत गर्न सकियो भने त्यस्ता लोककथा बढी कलात्मक र यथार्थको निकट पनि देखिन्छन्। यहाँका धेरै कथामा यो स्थिति रहे पनि केही कथामा त्यति स्वाभाविक नबनेको पनि देखिन्छ। सरलता र सोभो बन्ने भन्दा बढी औपचारिकता र तार्किकताले किच्च थाल्दा यस्ताको प्रभाव त्यति नहुने ठानिन्छ। यस सङ्ग्रहमा आएको “आफ्नो आर्जन” नामक कथामा यस्तो कमजोरी बढी देखिन्छ। त्यस्तै कतिपय कथाको प्रवाहमा निरन्तरता कायम हुन सकेको छैन। कतिपय पूर्वार्द्धमा आकर्षक भई उत्तरार्द्धमा सामान्य बनेका छन् भने कतिपय सुरुदेखि नै सामान्य प्रवाहका पाइन्छन्। कथाका वक्ताको सीमा हो वा अन्वेषकको टिपाइको वा सम्पादनको सीमा हो त्यो स्पष्ट भन्न सक्ने स्थिति छैन। मौखिक परम्परामा रहने यस्ता सामग्री लोकवक्तापिच्छे फरक फरक ढङ्गमा सम्पादित हुन सक्ने अवस्था एकातिर छ भने अर्कातिर मूल वक्ताको कथ्य लबज छाडी मानक भाषामा प्रस्तुत गरिएको यस सङ्ग्रहका कथामा अन्वेषककै प्रस्तुतिका सीमा पनि हुन सक्छन्। यस्तो अवस्था विशेषतः “पुन र वन मान्छेको कथा” “विक्रम चरी र विक्रम चरीको कथा” “कामी र भूतको कथा” जस्ता कथाहरूमा पाइन्छ। त्यस्तै एकै किसिमको कथ्य तर केही फरक किसिमले सम्पादन गरिएका कथाहरू पनि यसमा रहेका छन् (जस्तै- ढुटेकेटाको कथा र चुइया मुलिया / टुहुरो कथा)। यसबाहेक यहाँ प्रस्तुत भएका कतिपय कथामा स्थानीय विशेषता खासै पाइँदैनन् (जस्तै- पेटको महिमाको कथा)। एकै प्रकृतिका कथा पनि फरक फरक भूगोल र संस्कृतिमा फरक फरक किसिमले प्रयुक्त हुनु लोककथाको विशेषता हो। यदि त्यस्तो पक्ष देखिँदैन भने तिनको विशिष्टता वा महत्त्व सिद्ध गर्न सकिँदैन र यस्ता सामग्री सङ्कलनको औचित्य पनि खासै रहँदैन। यस्ता सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्षलाई समेत ख्याल गरी तद्देशीय विशिष्ट पहिचान बोकेका लोकसामग्रीहरूलाई मात्रै सङ्कलन गर्न सकियो भने त्यसको अर्थ बढी महत्त्व रहने छ। यस्तै सङ्ग्रहको नाम “कर्णालीको लोककथा” भए पनि यसमा कालिकोट र डोल्पाका एकएकवटा, जुम्ला र मुगुका दुईदुईवटा मात्रै कथा छन्। अरु १८ वटा कथा हुम्लाका मात्रै छन्। यसले पनि सङ्कलन र नामको राम्रो सन्तुलन हुन नसकेको देखाएको छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत कर्णालीका लोककथा सङ्कलनमा जम्मा २४ वटा लोककथा छन्। तीमध्ये छवटा कथा लोकतत्त्व र त्यसको संश्लेषण कलाका दृष्टिले दुर्बल देखिए पनि अरु अट्ठारवटा कथा उल्लेखनीय छन्। यस्ता उल्लेखनीय कथामध्ये एक तिहाइ लोककथा धार्मिक विश्वाससँग सम्बन्धित छन् भने अरु अतिकल्पना, लोकको नीति चेतना वा शिक्षा, आत्मशीलता र जादु टुनामुना जस्ता लोकतत्त्वसँग सम्बन्धित छन्। लोकविश्वासका रूपमा रहेका नीतिशिक्षामा पनि धार्मिक सांस्कृतिक सन्दर्भ अप्रत्यक्ष संश्लेषण नै देखिन्छ। धर्मिभरु त्यस समाजको संरचनाले पनि यस्तो हुनु स्वाभाविक नै हो। त्यस्तै एकै कथामा धेरै लोकतत्त्वहरूको सम्मिलन पनि देख्न सकिन्छ। सङ्कलनमा रहेका कतिपय कथामा लोकतत्त्वको उपयोगका दृष्टिले केही परिसीमा देखिए पनि नेपालको विकट भूगोलमा गएर अन्वेषण गरी प्रस्तुत गरिएका यस्ता कथाले निश्चय नै तद्देशीय

भौतिक, सांस्कृतिक र जनसामान्यको मानसिक अवस्थालाई समेत राम्रै सङ्केत गरेका छन् । यसबाट तद्देशीय समाजका विविध पक्ष सुरक्षित हुन पुगेको छ । यस सङ्ग्रहका कथाका आधारमा त्यस समाजको गहन समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्न पनि सघाउने कुरा निर्विवाद नै छ ।

मुख्य सन्दर्भ सामाग्री

- थापा, धर्मराज र सुवेदी हंसपुरे (२०४१) *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*, काठमाडौं : त्रि.वि., पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- दिवस, तुलसी (२०३२), *नेपाली लोककथा*, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पराजुली मोतीलाल (२०४९), *नेपाली लोकगाथा*, पोखरा : श्रीमती तारादेवी पराजुली ।
- (२०५४), “नेपाली लोककथाका अभिप्रायको अध्ययन” काठमाडौं: त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायको विद्यावारिधि तहको शोध प्रबन्ध ।
- (२०६८), “नेपाली लोककथामा लोकतत्त्व” नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान काठमाडौं र पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखराको संयुक्त आयोजनामा २०६८ मङ्सिर ३ र ४ गते नेपाली लोकसाहित्य राष्ट्रिय सङ्गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र, पृ.१-१३ ।
- पाण्डे, हुमकान्त (२०७०), *कर्णालीका लोककथा*, पोखरा: सिर्जनशील लोकतान्त्रिक प्रतिष्ठान ।
- बन्धु चूडामणि (२०५३-२०५४) “लोकसाहित्य शिक्षण” त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागद्वारा आयोजित त्रैवार्षिक मूल नेपाली पाठ्यक्रम समबन्धी शिक्षण आममुखीकरण क्षेत्रीय गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र, पृ. १-८ ।
- (२०५८), *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र लुईटेल (२०६३), *लोकवार्ता विज्ञान र लोक साहित्य*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- सत्येन्द्र (सन् १९७१), *लोक साहित्य विज्ञान*, दोस्रो सं. आगरा : शिवलाल अग्रवाल एन्ड कम्पनी ।